

ТЕХНОЛОГІЇ СУБЛІМІНАЛЬНОГО ВПЛИВУ НА ПСИХІКУ ЛЮДИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

TECHNOLOGIES OF SUBLIMINAL MANIPULATION WITH HUMAN MIND: CRIMINAL LAW ASPECTS

Яременко С.О.,

аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена кримінально-правовому аналізу новітніх технологій маніпуляції із психікою людини з метою вплинути на процес прийняття рішень. Аналізуються сучасні категорії кримінального права, зокрема, елементна база складу злочину з огляду на можливість їх застосування до сфери психічних маніпуляцій.

Ключові слова: психічна маніпуляція, сублімінальний вплив, психічна недоторканість, предмет злочину.

Статья посвящена уголовно-правовому анализу новейших технологий манипуляции с психикой человека с целью влияния на процесс принятия решений. Анализируются современные категории уголовного права, в частности, элементная база состава преступления ввиду возможности их применения к сфере психических манипуляций.

Ключевые слова: психическая манипуляция, сублиминальное влияние, психическая неприкосновенность, предмет преступления.

The article is devoted to the criminal law analysis of modern technologies of manipulations with human mind for the purpose of influencing decision-making process. Modern categories of criminal law, for instance, the elements of corpus delicti, are analyzed regarding the possibility of its appliance to the sphere of mental manipulations.

Key words: mental manipulation, subliminal impact, mental integrity, target of crime.

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес останніх десятиріч невинно ставить перед юридичною наукою нові теоретико-практичні проблеми та актуалізує необхідність захисту нових цінностей правовими засобами. Перш за все це зумовлено появою великої кількості принципово нових різновидів соціальних взаємодій, які потребують правової оцінки. У даній статті мова йтиме про одну із сфер сучасних наукових розробок, яка на сьогодні залишається поза увагою вчених-юристів, а саме про новітні технології маніпуляції психікою людини з метою вплинути на процес прийняття нею рішень.

Стан дослідження. Свідченням специфіки та новизни даної проблеми є те, що вона є практично зовсім не розробленою як у вітчизняній, так і зарубіжній правовій літературі, а регулювання означеної сфери за допомогою існуючих, законодавчих інструментів практично зовсім неможливе. Серед учених, які приділяли увагу означеній проблематиці, варто відзначити Дж. Бубліца, Р. Меркеля, Н. Вінсента, Н. Савінову, О. Мізіну.

Правові системи містять розроблені та деталізовані правила правомірної поведінки стосовно тіла людини; водночас законодавче регулювання, як і теоретичні положення на тему правомірної поведінки із психікою людини, практично відсутні. Вочевидь охорона нематеріальних цінностей за допомогою правових інструментів натикається на цілий ряд труднощів; особливо це стосується феноменів, що належать до психічної реальності. Отже, **метою** даної статті є науковий огляд проблеми психічних маніпуляцій та способів впливу на підсвідомість людини та аналіз можливості регулювання даної сфери кримінально-правовими засобами.

Виклад основного матеріалу. Психологія є однією з наймолодших наук, оскільки в окрему самостійну галузь вона відокремилась всього два з лишком століття назад і на даний момент, як відомо, знаходиться у допарадигмальної стадії розвитку: учені згруппувались у декілька наукових шкіл, відносини між якими не завжди є дружньо-конструктивними. Втім подібна теоретична роздробленість психології зовсім не є перешкодою для розвитку численних прикладних її підгалузей, а у лабораторіях паралельно ведеться невпинна робота з дослідження найбільш доступного для об'єктивного спостереження матеріальної компоненти психіки – мозку людини.

Так, у останні роки у нейролабораторіях відбувся справжній прорив в вивченні та розумінні механізмів роботи мозку. Новітні відкриття когнітивної неврології дозволяють підійти до дослідження та впливу на психіку людини із максимально «науковою» у сучасному розумінні даного слова сторони: методом спостереження та корекції процесів, що перетікають безпосереднього у мозку людини. Багато досягнень у цій сфері стали можливими завдяки розробці новітніх потужних діагностичних технологій, таких як комп'ютерна аксіальна томографія, однофотонна емісійна комп'ютерна томографія, МРТ, функціональна МРТ, що дозволяють вивчати роботу мозку у процесі його природного функціонування, з безпрецедентною донині деталізацією, без будь-якої необхідності використання скальпелю та інших хірургічних інструментів.

Подібні діагностичні техніки у найближчому майбутньому зможуть використовуватись для вирішення низки практичних правових питань. Зокрема ведеться робота над розробкою покращених детекторів брехні, які зможуть розпізнавати ознаки обма-

ну чи доказів вчинення злочину, які може розпізнати лише винний.

Окрім новітніх діагностичних методів, існують також методи прямого втручання до роботи мозку, зокрема гамма-скальпель, що фокусує складні промені радіації, руйнуючи тканини у конкретній точці мозку, де перетинаються промені, без жодної необхідності розтинати череп та пошкоджувати інші тканини мозку. Існує також глибока стимуляція мозку, радіоізотопна терапія, транскраніальна магнітна стимуляція, електроконвульсивна терапія, а доходи від сектору фармацевтичних психостимуляторів постійно зростають [1].

Увагу зарубіжних вчених-юристів привертає можливість застосування подібних технологій не лише в клінічній практиці, але й для впливу на делінквентну поведінку, здатність свідків вдаватись до обману і т. д. Так, стимулюючи певні зони мозку підозрюваного, що відповідають за обман, за допомогою цілком безпечної технології, що відома під назвою транскраніальна магнітна стимуляція, можна значно знизити його здатність вдаватись до брехні та полегшити її виявлення (можливість за допомогою більш традиційних методів – навідних питань та сугестивних прийомів – спотворювати реальний спогад свідка, змушуючи його вірити в імплантовану йому версію події та свідчити відповідно, відома давно). Можливе також застосування препаратів, що покращують пам'ять свідка, для отримання більш точної та деталізованої інформації [1].

Деякі досягнення вражають увагу; вченим, наприклад, вдалось із непоганим успіхом відтворити відеоряд, що демонструвався піддослідним на екранах моніторів, безпосередньо із мозку піддослідних. Чи варто й говорити про можливості, які надасть розвиток подібної технології у майбутньому, – чого варта одна лиш можливість спостерігати галюцинації пацієнтів на моніторі комп'ютера чи відтворювати спогади у абсолютно новому форматі [2, с. 1643]. А вираз «знищити злочинність дощенту» набуде нового сенсу, якщо ми поставимо наступне питання: а що, якщо ми за допомогою гамма-скальпелю скорегуємо у мозку злочинця зони, у яких «локалізується» його девіантні нахили?..

Чи варто й говорити, що питання про коректність застосування подібних технологій для впливу на психіку людини для боротьби зі злочинністю потребує цілком конкретних відповідей на ряд фундаментальних філософських запитань щодо природи психіки людини, людської поведінки, зокрема, щодо проблеми свободи волі і вибору. Однак поки вчені аналізують загадкові графічні зображення діяльності мозку на екранах моніторів у недоступних для переважної більшості людей лабораторіях, продовжує активно розвиватись прикладна область психології, що дозволяє застосовувати свої досягнення «у польових умовах», із застосуванням відносно доступних засобів. Психологія управління та маніпуляцій сьогодні користується особливою популярністю.

Перспективність та економічна доцільність розвитку описаних галузей є очевидною. В епоху, коли

населення планети досягло 7 мільярдів, а інтенсивність інформаційно-комунікативного потоку зростає мало не щоденно, будь-яка соціально активна людина як ніколи відчуває безпосередню залежність можливості реалізації своїх інтересів та цілей від людського оточення. Масштабність даного факту зростає, якщо брати до уваги те, що ефективний та точний вплив на свідомість «мішені» необхідний не лише у особистих комунікаціях, а також на рівні виробник-покупець, публічна особа-натовп і т. д. Зростає масштабність механізмів впливу на поведінку окремих людей та цілих колективів; стають жорсткішими і способи впливу. Давайте розглянемо декілька прикладів.

Ресторан може підвищити відвідуваність і прибутковість, розприскуючи спеціальні речовини в повітря на вулиці навколо, що викликає спонтанно виникаючі імпульси у перехожих завітати саме до цього закладу. А напій, що безкоштовно пропонується відвідувачам, підвищить їх апетит практично без будь-яких побічних ефектів чи шкоди для фізичного чи психічного здоров'я завдяки незначному вмісту такої речовини, як грелін, – доходи ресторану знову ж таки зростають.

Як відомо, прибуток компанії не в останню чергу залежить від мотивації, працездатності, пильності та рівня концентрації співробітників. Навряд чи для роботодавців буде зовсім не цікавим той факт, що усі перераховані фактори можна підвищити, потай додаючи психостимулятори до води, що вживає персонал [3, с. 8].

Онлайн-магазини, що стають все популярнішими на сьогодні, за допомогою flash-реклами можуть інструментувати покупців, підсвідомо надавати перевагу окремим продуктам. А можливо, уряд зміг би більш ефективно переконати громадськість підтримувати такі цілі, як зниження викиду парникових газів, за допомогою подібних технологій, що впливають на підсвідомість, у телевізійній рекламі [1]?

Спроби надати правову оцінку подібним діям з точки зору діючого законодавства практично будь-якої країни із самого початку натикається на ряд труднощів. Перш за все специфіка подібних прийомів полягає у тому, що описані прийоми можуть мати незначний або навіть нульовий рівень фізіологічних ефектів, а отже, не йдеться про шкоду здоров'ю чи тілесні ушкодження. Рішення, яке «мішень» впливу приймає внаслідок маніпуляції, у більшості випадків не нестимуть небезпеки як для суспільства, так і для самої «мішені»: навряд чи віддання переваги певній марці шампуню чи незапланований обід у новому ресторані матимуть серйозний ефект на добробут такого «мимовільного» споживача (звісно, за умови відповідної якості продукції, що таким чином просувається). Однак все ж подібні приклади викликають певний внутрішній протест; видається, що подібні практики повинні контролюватися, а деякі із них, можливо, бути заборонені.

Втім подібні прийоми впливу на процес прийняття рішень можуть використовуватись для вчинення діянь, що несуть і набагато більш відверту суспіль-

ну небезпеку. Це, зокрема, використання технік, що впливають на підсвідомість, для корегування «привабливості» кандидатів у передвиборній компанії (стосовно дієвості таких технік впливу на підсвідомість на оцінку виборцями політиків. Див., наприклад, дослідження Вейнбергера та Вестена [5]).

Значний теоретичний інтерес з точки зору кримінально-правової оцінки сутності діяння становить наступна модельна ситуація. Окситроцин на біохімічному рівні впливає на схильність людини до ризиків. Розприскавши дану речовину без запаху навколо столу на фінальних етапах гри в покер, особа має можливість вплинути на оцінку ситуації суперниками та підвищує їх віру у той факт, що інші гравці не блефують, і в результаті перемоги [3, с. 9].

Так, подібні дії не можна вважати обманом чи зловживанням довірою, а отже, не можна кваліфікувати як шахрайство за Кримінальним Кодексом України. У даному випадку можна говорити про новий спосіб вчинення даного злочину із застосуванням речовин, що обхідним шляхом впливають на поведінку людини та схиляють її до прийняття певних рішень.

Як вірно зазначають Є. Войніканіс та М. Якушев, правове осмислення явища, процесу чи події є у цьому сенсі вторинним, оскільки визнання та контроль зі сторони суспільства потребують явища, вплив яких відчувається на макрорівні (рівні соціальних відносин) та існування чого очевидним чином зачіпає соціальні (елітарні чи масові) інтереси [4, с. 3]. В останні десятиліття ми можемо спостерігати розвиток нової сфери суспільних відносин, особливостями якої є специфічний за своєю природою предмет – психіка людини, та конкретна ціль: за допомогою ряду новітніх засобів та інструментів впливу схилити «мішень» до вчинення тих чи інших дій, у яких зацікавлена сторона, що проводить маніпуляції.

Вирішальним (хоча і не єдиним) критерієм для наділення того чи іншого явища правовим статусом до цих пір залишається його економічна цінність: лише те, що може стати повноправним предметом господарського обороту, входить в «поле зору» права [4, с. 3]. Технології управління поведінкою людини все в дедалі більшій мірі набувають такої економічної цінності. На сьогодні активно розвивається мультимільйонна галузь із єдиною чіткою метою: вивчення механізмів прийняття людиною рішень та засобів впливу на них. Відкриття у даній сфері застосовуються до реальних людей, модифікуючи їх бажання, змінюючи поведінку, схиляючи їх вступати у різного роду взаємодії [3, с. 2].

При цьому критичність ситуації обумовлюється актуальним станом розвитку інформаційного суспільства. Так, Н. Савінова звертає увагу на те, що завдяки можливостям здійснення суспільно-небезпечних діянь з використанням дистанційних (у т. ч. масових) комунікацій свідомість населення та окремої особи стає мішенню значно збільшеної кількості суспільно-небезпечних діянь, які за відсутності інформаційно-комунікаційних технологій раніше просто не мали змоги забезпечити комунікацію з великою кількістю людей. Використання ЗМІ, Internet,

телекомунікацій забезпечує злочинців можливістю «дотягнутися», впливати на свідомість величезної кількості людей [6, с. 260].

Можливо, настільки тонкі аспекти не можуть бути належним об'єктом правового захисту? Однак ми стоїмо на позиціях, що сфера психічного, зокрема право на психічне самовизначення, не розглядалась у подібному розрізі просто з огляду на те, що донедавна були неможливі прямі втручання в цю сферу, і, відповідно, не було необхідності в її правовому захисті. Тому епоху нейронауки та психології маніпуляцій актуальним для законодавців повинне стати наступне питання: які механізми впливу на психіку людини слід вважати легітимними?

До розробки даного питання, на нашу думку, можна застосувати дві принципово різні стратегії. Можна рухатись шляхом регулювання окремих прийомів. Так, наприклад, описані групи речовин можна внести до списку заборонених наряду із наркотичними та психотропними речовинами. Однак подібний підхід, на нашу думку, був би несистемним та не відображав би реальної правової природи діянь подібного роду.

Цікавим у цьому плані видається підхід Н. Савінової, яка пропонує виділяти негативні впливи на свідомість людини, унаслідок яких відбулося заподіяння шкоди її психіці, у самостійний склад злочину [6, с. 292]. Також у окрему статтю автор пропонує виділити такий склад злочину, як «використання у засобах масової інформації прихованих засобів впливу на свідомість населення, з метою спонукання осіб до вчинення дій під впливом таких засобів» [6, с. 299].

Втім, на нашу думку, у даному контексті замість «впливів на свідомість людини» доцільніше використовувати більш широкую категорію «впливи на психіку людини» з метою уникнення термінологічної плутанини. Адже згідно з сучасною психологічною парадигмою лише невелика частина психічних процесів протікають свідомо. Часто психологічна маніпуляція проходить на несвідомому для мішені рівні, що виключає можливість супротиву і, власне, визначає суспільну небезпечність даних діянь.

Крім того, вважаємо, що суспільно небезпечні наслідки не повинні бути обов'язковим елементом такого складу злочину, як несанкціонований вплив на психіку людини. Справа в тому, що описані прийоми мають немаловажну особливість: «мішень» не усвідомлює і у переважній більшості випадків, в принципі, не може усвідомити факт несанкціонованого впливу; маніпуляція проходить для неї повністю непомітно. В першу чергу, це означає, що жертва не має можливості чинити супротив подібному впливу, а емоційні реакції та поведінка, що виникають у результаті, сприймаються як власні, обумовлені суб'єктивними факторами. Тому втручання у такі процеси, як здатність об'єктивно оцінювати обставини, на власний розсуд керувати своєю поведінкою та самостійно приймати рішення за допомогою сублімінальних засобів впливу слід вважати злочином, який є грубим порушенням природних прав і несе суспільну небезпеку з огляду на немож-

ливість усвідомити факт подібного впливу, а отже, протистояти йому.

Цілісним підходом вбачається визначення психічної недоторканості особи як об'єкта кримінально-правової охорони. Тому замість виділення різних способів впливу на психіку в окремі склади злочинів, пропонуємо піти шляхом формулювання «широкої» кримінально-правової норми, яка охоплюватиме різноманітні прийоми та техніки за критерієм специфічного способу вчинення злочину. Новий склад злочину заборонятиме умисне втручання в природний перебіг психічних процесів людини із використанням прийомів, що дозволяють обійти свідомий контроль результату такого впливу.

На нашу думку, зазначення способу вчинення як обов'язкового елементу складу злочину («... із використанням прийомів, що дозволяють обійти свідомий контроль результату впливу») дозволить охопити цілу низку технологій та прийомів, що включають як використання спеціальних речовин, так і непрямі способи впливу через сублімінальну рекламу. Враховуючи, що сфера психологічних маніпуляцій активно розвивається, подібне «широке» формулювання кримінально-правової норми дозволить покрити нові способи вчинення злочину без необхідності вносити корективи до статті чи розробляти для них окремі склади злочину.

Водночас вказівка на корисливу мету необхідна для відмежування від ряду діянь, що відповідають означеному вище критерію, але є очевидно незлочинними. В якості прикладу можна навести процес

психотерапії, у процесі якої з метою подолання захисних механізмів та так званого супротиву часом доводиться вдаватися до прийомів, що в тій чи іншій мірі є маніпулятивними. Однак у даному випадку використання подібних технік має за мету досягнення терапевтичного ефекту, а отже, не повинне вважатися злочином.

Об'єктом даного злочину слід вважати психічну недоторканість людини, тобто природний перебіг та розвиток психічних процесів індивіда, відсутність сублімінального (тобто такого, що лежить нижче порога свідомого сприйняття) впливу на інтелектуальну, емоційну та вольову сфери з ціллю схилити особу до виконання певних дій. Право на таке психічне самовизначення особи слід вважати природним правом людини. (Так, з недавнього часу право на недоторканість психіки («mental integrity») входить в ст. 3 Хартії Європейського союзу з прав людини нарівні з правом на фізичну недоторканість). Предметом подібного злочину слід вважати психіку людини.

Висновки. Безумовно, тема кримінально-правових аспектів сфери маніпуляцій свідомістю потребує фундаментальної теоретичної розробки, що повинна відбуватися у тісній співпраці із психологами та нейрофізіологами. Однак технологічні «уроки» останніх десятиріч вказують, у першу чергу, на те, що не слід дожидатися критичної точки, коли чергова хвиля злочинів у стилі хай-тек захлисне усю світову спільноту; розробка функціональної теоретично-правової бази регулювання сфери впливу на психіку людини повинна стати однією із актуальних задач сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Vincent N. Neurolaw and Direct Brain Interventions / N. Vincent [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.academia.edu/1638388/Neurolaw_and_Direct_Brain_Interventions.
2. Nishimoto S. Reconstructing Visual Experiences from Brain Activity Evoked by Natural Movies / S. Nishimoto, A. Vu, T. Naselaris, Y. Benjamini, B. Yu, J. Gallant // *Current Biology*. – V. 21. – I. 19. – P. 1641–1646.
3. Bublitz J., Merkel R. Crimes Against Minds: On Mental Manipulations, Harms and a Human Right to Mental Self-Determination / J. Bublitz, R. Merkel // *Criminal Law and Philosophy*. – 2013. – V. 7.
4. Войниканис Е., Якушев М. Информация. Собственность. Интернет: Традиция и новеллы в современном праве / Е. Войниканис, М. Якушев. – М., 2004. – 176 с.
5. Weinberger J., Westen D. RATS, We Should Have Used Clinton: Subliminal Priming in Political Campaigns / J. Weinberger, D. Westen // *Political Psychology*. – 2008. – V. 29. – I. 5. – P. 631–651.
6. Савінова Н. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти / Н. Савінова : Монографія. – К. : ТОВ «ДКС», 2012. – 342 с.